

Η ΕΠΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΩΝ ΒΟΥΛΓΑΡΩΝ ΜΙΧΑΗΛ ΠΡΩΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΦΩΤΙΟΥ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΛΑΟΥΡΔΑ

Δύο επιστολαί τοῦ πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν πρῶτον χριστιανὸν βασιλέα τῶν Βουλγάρων Βόριν - Μιχαήλ διεσώθησαν μέχρις ἡμῶν; μία διεξοδικωτάτη, φερομένη εἰς πλῆθος κωδίκων ἐν τῷ συνόλω της ἢ κατὰ τμήματα, καὶ ἄλλη, σωζομένη εἰς ἓνα μόνον κώδικα, τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος, τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 684 τῆς μονῆς Ἰβήρων τοῦ Ἁγίου Ὁρους. Ἡ πρώτη ἐκ τῶν δύο αὐτῶν ἐπιστολῶν ἐγένετο γνωστὴ διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Montacutius ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου τὸ 1651, ἐν Λονδίνω¹, ἡ δὲ δευτέρα διὰ τῆς ἐκδόσεως τῶν ὑπολοίπων ἀνεκδότων ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ὑπὸ τοῦ Παπαδοπούλου Κεραμέως, τὸ 1896, ἐν Πιερουπόλει². Ἀμφότεραι αἱ ἐπιστολαὶ δεόν νὰ ἔχωσι γραφῆ κατὰ τὴν πρώτην πατριαρχίαν τοῦ Φωτίου³, ἀναφέρονται δὲ ἢ μὲν πρώτη εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ Ὁρθοδόξου χριστιανοῦ ἡγεμόνος, ἢ δὲ δευτέρα εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Βόριδος Μιχαήλ καταβαλλομένην προσπάθειαν ἐκτελέσεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν. Ἡ πρώτη ἐπιστολὴ εἶναι ἀναμφιβόλως ἐν ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα μνημεῖα τῆς Βυζαντινῆς γραμματείας, διότι εἰς αὐτὴν ὁ Φώτιος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν πρῶτον Ὁρθόδοξον χριστιανὸν ἡγεμόνα τῶν Σλάβων, ἀναπτύσσει διεξοδικῶς τὸ ἰδεώδες τοῦ Ὁρθοδόξου χριστιανοῦ ἄρχοντος⁴ ἢ εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην περιεχομένη σύνοψις τῶν ἀποφάσεων τῶν ἐπτὰ Οἰκουμενικῶν συνόδων εἶναι ἴσως ἢ καλυτέρα περίληψις ἔξ ὧσων παρεδόθησαν μέχρις ἡμῶν περὶ τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν.

Τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς ἡ ἐπιγραφή εἰς τὴν ἐκδοσιν τοῦ Montacutius ἔχει ὡς ἑξῆς: «Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκ τῆς πρὸς Μιχαήλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς, τί ἐστιν ἔργον ἄρχοντος». Ὁ ἴδιος ὁμοίως ὁ Montacutius παρατηρεῖ ὅτι: ἡ αὕτη δὲν εἶναι ὀρθὴ ἢ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ὑφ' ἣν μορφὴν εὗρισκεται εἰς τὸν ἔξ οὗ ἔξέδωκε τὸ κείμενον κώδικα εἶναι ἑλλιπτής⁴. Εἰς τὴν ἐκδοσιν Basnagius ἡ ἐπιστολὴ δημοσιεύεται

1. Φωτίου, Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐπιστολαί. Photii, Sanctissimi «Patriarchae Constantinopolitani Epistolae» per... Montacutium, Λονδίνον, 1651, 1 - 45.

2. Santissimi Patriarchae Photii, epistolae XI, V, Πιερουπόλις 1896, 13 (8).

3. Ὁ Grumel V., Les registres des actes du Patriarchat de Constantinople, I, II, 1936, 123 (N. 566) προτείνει, ὡς ἐξ ἴσου πιθανὴν χρονολογίαν διὰ τὴν δευτέραν ἐπιστολὴν τὴν περίοδον τῆς δευτέρας πατριαρχίας τοῦ Φωτίου.

4. Montacutius, ἐνθ. ἀν. 45, ὑποσημείωσις.

ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Φωτίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐπιστολὴ πρὸς Μιχαήλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας*»¹, εἰς δὲ τὴν ἔκδοσιν Βουλγάρως ὡς «*Ἐπιστολὴ Φωτίου πρὸς Μιχαήλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας*»². Ἀμφότεραι αἱ ἐπιγραφαὶ αὐταὶ ἀποτελοῦν ἀποδείξας διορθώσεως τῆς κοινῶς ἀναγνωρισθείσης ὡς ἐσφαλμένως ἐπιγραφομένης ἐπιστολῆς. Ὁ Βαλέττας ἐπανέφερε τὸν τίτλον ὡς εἶχεν οὗτος εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Montacutius, ἀνεγνώρισεν ὁμως καὶ ὁ ἴδιος ὅτι ἡ ἐπιστολὴ δὲν τιτλοφορεῖται ὀρθῶς καὶ ὅτι, ἐπὶ πλέον, οὐδόλως εἶναι ἑλλιπής: «*Ἄττη γάρ, ὡς ἔχει, πλήρης ἐστὶ καὶ οὐκ ἂν τις ὀρθῶς εἰποῖ μέρος εἶναι τοῦ ὅλου*»³. Τέλος ὁ Migne ἀνέτύπωσε τὸ κείμενον μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τοῦ σημειώματος τοῦ Montacutius οὐδὲν νέον προσθέσας⁴.

Ὁ κώδιξ ἐξ οὗ ὁ Montacutius ἐξέδωκε τὰς ἐπιστολάς τοῦ Φωτίου εἶναι ὁ Baroccianus graecus 217⁵, τοῦ πρώτου ἡμίσεως τοῦ δεκάτου αἰῶνος, ἡ ἐπιγραφή ὁμως ἔχει γραφῆ ὑπὸ πολὺ μεταγενεστέρως χειρός, ἀσφαλῶς κατὰ τὸ δευτέρον ἡμισυ τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος, εἰς τὴν θέσιν τῆς λόγῳ φθορᾶς τοῦ ἄνω μέρους τῆς σελίδος αὐτῆς τοῦ κώδικος ἐξαφανισθείσης παλαιότερας. Ὁ κώδιξ ἀποτελεῖται ἀπὸ ΜΖ' (47) γεγραμμένα τετράδια, ἕκαστον τῶν ὁποίων περιέχει 16 σελίδας. Τὸ πρῶτον τετράδιον ἤρχετο ἀπὸ τῆς πρώτης σελίδος τῆς περιεχούσης τὸν τίτλον καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς πρὸς τὸν Βόριν - Μιχαήλ πρώτης ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου. Πρὸ τοῦ τετραδίου δὲ αὐτοῦ ὑπῆρχεν ἀνάρθριμον τετράδιον περιέχον τοὺς τίτλους ὄλων τῶν εἰς τὸν κώδικα περιεχομένων ἐπιστολῶν ἕκ τοῦ τετραδίου ὁμως αὐτοῦ σήμερον σώζονται μόνον αἱ σελίδες αἱ περιέχουσαι τοὺς τίτλους τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ ΡΒ' μέχρι ΣΛ', ἧτοι ἔχουσι πλέον ἀπολεσθῆ αἱ σελίδες αἱ περιέχουσαι τοὺς τίτλους τῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ Α' ἕως ΡΑ' καὶ ἀπὸ ΣΛΑ' ἕως ΣΜΘ'. Ἐκ τοῦ τετραδίου δηλαδὴ αὐτοῦ ἑλλείπουν σήμερον αἱ σελίδες α' recto καὶ verso, β' recto καὶ verso, γ' recto καὶ verso, καὶ δ' recto καὶ verso. Μετὰ τοῦ τελευταίου αὐτοῦ φύλλου συναπεσπίασθη καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ πρώτου φύλλου (folio 1 recto καὶ verso) τοῦ Α' τετραδίου, μεταγενεστέρα δὲ χεῖρ ἐπέθεσεν ἐπὶ τοῦ ἑλλείποντος αὐτοῦ τμήματος τοῦ πρώτου φύλλου χάρτην ἐπὶ τοῦ ὁποίου, βάσει ἄλλου κώδικος, ἐπέγραψε τὸν τίτλον τῆς ἐπιστολῆς ὑφ' ἣν μορφὴν ἀνεῦρε κατύτην ὁ Montacutius. Ὁ ἄλλος κώδιξ αὐτὸς θὰ ἦτο βεβαίως εἰς ἕκ τῶν πολλῶν τῶν περιεχόντων τμήματα τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Φωτίου ὑπὸ τὸν τίτλον: «*Ἐκ τῆς πρὸς Μιχαήλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας*

1. *Basnage Jac.*, Thesaurus Monumentorum, Ecclesiasticorum et historicorum, Amstelodami, 1725, II, II, 382.

2. *Βουλγάρως Ε.*, Θεοδωρήτου τὰ σωζόμενα, 5ος τόμος, 155 (=Grumel, ἐνθ. ἀν.).

3. *Βαλέττα Ι.*, Φωτίου Ἐπιστολαί, Λονδίνον 1864, 201.

4. *Patrologia Graeca* c II, 628-696.

5. Διεξοδικὴ περιγραφὴ τοῦ κώδικος αὐτοῦ δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ γράφοντος εἰς τὸν ὑπὸ ἐκτύπωσιν 55ον τόμον τοῦ περιοδικοῦ «*Ἀθηνᾶ*».

ἐπιστολῆς». Ἡ τιτλοφόρησις αὐτῆ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου εἰς τὸν κώδικα Baroccianus graecus 217 δέον νὰ ἔχη γίνει πρὸ τοῦ 1651, ἔτος καθ' ὃ ἐγένετο ἡ ἔκδοσις τοῦ Montacutius. Λόγω τοῦ γραφικοῦ χαρακτῆρος τῆς μεταγενεστέρως αὐτῆς ἐπιγραφῆς ὡς πιθανωτέραν χρονολόγησιν θεωρῶ, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου ἔκτου αἰῶνος.

Διαπιστωθέντος τοῦ λάθους ὡς καὶ τῆς αἰτίας τῆς ἐπιγραφῆς αὐτῆς ὑπολείπεται νὰ ἀναζητηθῇ εἰς τὴν χειρόγραφον παράδοσιν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἄλλη ἐπιγραφή ἀκριβεστέρα. Καθ' ὅσον γνωρίζω ἄλλαι ἐπιγραφαι ἔχουν ὡς ἑξῆς :

1. «*Τῷ περιφανεστάτῳ τέκνῳ ἡμῶν Μιχαὴλ ἄρχοντι Βουλγαρίας*» : Κώδικες Parisinus graecus 1335, folio 221, recto, δεκάτου τετάρτου αἰῶνος, καὶ Marcianus graecus 575, folio 264, verso, δεκάτου πέμπτου αἰῶνος.

2. «*Τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, Μιχαὴλ τῷ πνευματικῷ υἱῷ*» Vaticanus graecus 2195, folio verso, δεκάτου τετάρτου αἰῶνος. Casanantensis graecus 334, folio 276 recto, δεκάτου πέμπτου αἰῶνος.

3. «*Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἀγαπημένῳ πνευματικῷ ἡμῶν υἱῷ Μιχαὴλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας*» Parisinus graecus 1266, folio 366 recto, δεκάτου τρίτου αἰῶνος.

4. «*Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἡγαπημένῳ ἡμῶν υἱῷ Μιχαὴλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας*». Vaticanus graecus 1150, folio 168 verso, δεκάτου τετάρτου αἰῶνος.

5. «*Περὶ τῆς ἀμωμήτου πίστεως ἔκθεσις πρὸς τόν ...*, Μονῆς Ἰβήρων 684.

Ἐξ ὅλων τῶν τίτλων αὐτῶν περισσοτέρον ἀξιόπιστος, διὰ λόγους παλαιογραφικούς, εἶναι ὁ παραδιδόμενος διὰ τῶν κωδίκων Parisinus graecus 1266 καὶ Vaticanus graecus 1150. Εἰδικῶς ὁ Parisinus κώδιξ, ὅστις εἶναι καὶ χρονολογικῶς παλαιότερος ἀπὸ τὸν Vaticanus, ἐλέγχεται καὶ ἐξ ἄλλων τεκμηρίων ὡς ἀξιόλογος· ὅπως ἔδειξεν ἡδὴ ὁ Martini, ὁ κώδιξ αὐτός εἶναι ἀντίγραφον, κατὰ τὸ τμήμα τὸ ἀφορῶν τὴν «Βιβλιοθήκην» τοῦ Φωτίου, τοῦ πολυτιμοτάτου κώδικος Marcianus graecus 450, γραφέντος τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ δεκάτου αἰῶνος¹. Ὁ Parisinus graecus 1266 περιέχει τρία ἔργα τοῦ Φωτίου : 1. «*Βιβλιοθήκη*» (σελίδες 1 - 365). 2. «*Ἐπιστολὴ πρὸς Μιχαὴλ*» (σελίδες 366 - 425) καὶ «*Εἰρηνικὴ πρὸς Νικόλαον*» (σελίδες 426 - 435), ἅπαντα δέ, ὅχι μόνον ἡ «Βιβλιοθήκη», ἔχουσιν ἀντιγραφῆ ἀπὸ ἀριστα πρότυπα καὶ δὴ ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ Κωνσταντινουπόλει. Ἐφ' ὅσον δὲ ὁ ἀνεξάρτητος πρὸς αὐτόν, ἀρίστης ἐπίσης παλαιογραφικῆς ἐργασίας, κώδιξ Vaticanus graecus 1150 παρέχει τὴν ἰδίαν ἐπιγραφὴν, οὐδεὶς λόγος, νομίζω,

1. Martini Edgar, Textgeschichte der Bibliothek des Patriarchen Photios von Konstantinopel, Leipzig, 1911, 20 - 24 καὶ 56 - 57.

ὑπάρχει, νὰ ἀμφισβητήσωμεν τὴν γνησιότητά της. Αὐτὸς οὕτως ἄλλωστε ὁ τίτλος ἐπαληθεύεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τῆς ἰδίας ἐπιστολῆς. Ἡ ἐπιστολὴ ἀρχεται διὰ τῆς φράσεως: «*Αἱ μὲν ἄλλαι χάριτες, περιφανέσταται καὶ ἡγαπημένε ἡμῶν υἱέ, αἱ ὁποῖαι ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὸ «περιφανεστάτω» καὶ ἡγαπημένω»* τοῦ τίτλου· ὁμοίως δὲ ἐπαληθεύεται καὶ ἡ ἔννοια «*πνευματικῶ ἡμῶν υἱῶ»* ἀπὸ ἀντιστοίχους φράσεις εἰς τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς: «*ὧ καλὸν ἄγαλμα τῶν ἐμῶν πόνων», «φιλόχριστε καὶ πνευματικῆ ἡμῶν υἱέ», «ὧ τῶν ἐμῶν πνευματικῶν ὠδίνων εὐγενές καὶ γνήσιον γέννημα».*

Κατὰ ταῦτα ἡ ἱστορία τοῦ τίτλου δύναται νὰ ἀνασυγκροτηθῇ ὡς ἑξῆς:

Ἡ πρώτη μορφή ἦτο:

«*Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἡγαπημένῳ πνευματικῶ ἡμῶν υἱῷ Μιχαήλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας».*

Ἐκ τῆς πρώτης αὐτῆς μορφῆς, διὰ παραλείψεως ἢ μεταθέσεως τινῶν ἐκ τῶν στοιχείων της, ἐσηματίσθησαν αἱ ἀκόλουθοι:

α'. «*Τῷ περιφανεστάτῳ τέκνῳ ἡμῶν Μιχαήλ ἄρχοντι Βουλγαρίας».*

β'. «*Τῷ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας, Μιχαήλ τῷ πνευματικῶ υἱῷ».*

γ'. «*Τῷ περιφανεστάτῳ καὶ περιβλέπτῳ καὶ ἡγαπημένῳ ἡμῶν υἱῷ Μιχαήλ ἐκ Θεοῦ ἄρχοντι Βουλγαρίας».*

Αἱ ἐπιγραφαὶ αὗται προτάσσονται πλήρων ἀντιγράφων τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου· παραλλήλως ὁμοίως πρὸς τὰ ἀντίγραφα αὐτά, ἤδη ἀπὸ ἐνωρίς ἤρχισαν νὰ ἀντιγράφονται κεχωρισμένως τμήματα μόνον τῆς ἐπιστολῆς, ἦτοι ἢ τὸ τμήμα τὸ περιέχον τὴν σύνοψιν τῶν ἀποφάσεων τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων, ἢ τὸ δεύτερον, τὸ γνωστὸν ὡς «*παραινετικὸν*» τμήμα τῆς ἐπιστολῆς. Εἰς τὴν πρώτην περίπτωσιν, ἡ ἐπιστολὴ ἐφέρετο ὡς:

«*Φωτίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ἐκ τῆς πρὸς Μιχαήλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς περὶ τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν συνόδων».*

Ἐπὶ τὴν μορφήν αὐτὴν ἔχομεν π. χ. τὸν κώδικα Vaticanus graecus 668, folio 296 verso, γραφέντα τὸ 1305 ἢ 1306.

Εἰς τὴν δευτέραν περίπτωσιν ἔχομεν τὸν τίτλον:

«*Φωτίου τοῦ ἀγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ἐκ τῆς πρὸς Μιχαήλ τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐπιστολῆς, τί ἐστιν ἔργον ἀρχοντος».* χαρακτηριστικὸν παράδειγμα τῆς ὁποίας εἶναι ὁ κώδιξ 57, τῆς κυρίας πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Πατριαρχείου Ἱερουσαλήμ, τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος, folio 147 recto.

Καθ' ὅσον γνωρίζω, αὗται εἶναι αἱ μορφαὶ ὑφ' ἃς παρεδόθη μέχρις ἡμῶν ἡ ἐπιγραφή τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς τοῦ Φωτίου. Ἐνδεχόμενα ἄλλα μορφαί, πλὴν τῶν ἤδη σημειωθεισῶν, δὲν εἶναι δυνατὸν εἰ μὴ νὰ ἀποτελῶσι παραλλαγὰς τῆς ἀρχικῆς ὡς αὕτη διευτυπώθη ἀνωτέρω, βάσει τοῦ κώδικος Parisinus graecus 1266, ἧτις δέον νὰ θεωρῆται ὡς ἡ μόνη δευτέρα.